

Univerzita Karlova v Praze
Pedagogická fakulta
Katedra českého jazyka

BAKALÁŘSKÁ PRÁCE

**OSVOJOVÁNÍ GRAMATICKÝCH KATEGORIÍ U DÍTĚTE NA PŘÍKLADU
SUBSTANTIV**

Grammatical Competence Development in a Child - Nouns

Judita Hoffmanová

Vedoucí bakalářské práce: PhDr. Pavla Chejnová, Ph.D.

Studijní program: Specializace v pedagogice

Studijní obor: ČJ – PG

2021

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci na téma *Osvojování gramatických kategorií u dítěte na příkladu substantiv* vypracovala pod vedením vedoucího práce samostatně za použití v práci uvedených pramenů a literatury. Dále prohlašuji, že tato práce nebyla využita k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 15. 7. 2021

.....

podpis

Ráda bych na tomto místě poděkovala PhDr. Pavle Chejnové, Ph.D. za ochotu, cenné rady a trpělivé vedení této bakalářské práce.

ANOTACE

Bakalářská práce se zabývá osvojováním gramatických kategorií podstatných jmen (pád, číslo, rod) u dítěte ve věku od 2 let a 3 měsíců do věku 2 let a 9 měsíců. Práce je rozdělena do dvou částí. V teoretické části jsou představeny stěžejní osobnosti psycholingvistiky a teoretické přístupy osvojování jazyka. Je zde vymezena základní terminologie, ontogenetický vývoj řeči a způsob nabývání gramatických kategorií a specifika u jednotlivých jazykových rovin v promluvách dětí.

Druhá část je zaměřena prakticky. Na šesti třiceti minutových nahrávkách byly zaznamenány mikrorozhovory dospělého s dítětem, přičemž mezi jednotlivými nahrávkami byl vždy měsíční rozestup. Tyto rozhovory byly transkribovány formou CHAT, tj. ortografickou transkripcí. Přepisy byly následně podrobeny detailní analýze, bylo sledováno užití a vývoj gramatických kategorií substantiv, jejich funkce ve větě a výskyt miniparadigmat.

KLÍČOVÁ SLOVA

vývojová psycholingvistika, vývoj dětské řeči, osvojování jazyka, osvojování gramatických kategorií, substantiva, pád, číslo, rod

ANNOTATION

The bachelor thesis deals with the acquisition of grammatical categories of nouns (grammatical case, number, gender) in a child in the period of age ranging from two years and three months to two years and nine months. The thesis is divided into two parts. The theoretical part presents the principal personalities of psycholinguistics and theoretical approaches to learning a language. It defines the basic terminology, ontogenetic development of speech and the way of acquiring grammatical categories and particularities of constituent levels in the child speech.

The other part is practical. Six 30-minute audio recordings of dialogues of an adult and a child were made in month-long intervals. The dialogues were transcribed by CHAT, that means by orthographic transcription. The transcripts were analysed in detail and the use as well as the development of grammatical noun categories, their function in a sentence and the occurrence of mini paradigms were studied.

KEYWORDS

developmental psycholinguistics, development of children speech, language acquisition, acquisition of grammatical categories, nouns, grammatical case, number, gender

Obsah

1 Úvod.....	8
2 Vymezení základních pojmů vývojové psycholingvistiky.....	10
3 Teoretické přístupy k výzkumu řeči u dětí.....	13
3.1. Historie zkoumání dětské řeči.....	13
3.2. Současné koncepce ve vývojové psycholingvistice.....	15
3.2.1. Racionalistický přístup.....	15
3.2.2. Empiristický přístup.....	17
3.2.3 Interakční přístup.....	19
4 Metody výzkumu osvojování jazyka.....	20
5 Ontogenetický vývoj řeči.....	22
5.1. Fáze osvojování jazyka.....	22

5.1.1. Nultá fáze.....	22
5.1.2. Předjazyková fáze.....	23
5.1.3. Holofrastická fáze.....	23
5.1.4. Fáze elementárních vět.....	24
5.1.5 Vlastní jazyková fáze.....	25
5.1.6. Postpubertální fáze.....	25
5.2 Faktory ovlivňující osvojování jazyka.....	26
5.3. Jazykové roviny.....	27
5.3.1. Osvojování zvukové stránky jazyka.....	27
5.3.2. Osvojování gramatiky – morfologie.....	27
5.3.3. Osvojování a vývoj gramatických kategorií.....	28
5.3.4. Osvojování gramatiky – syntax.....	30
5.3.5 Osvojování lexika.....	30
6.2. Osvojování gramatických kategorií u substantiv.....	37
6.2.1. Nahrávka č. 1, věk dítěte 2; 3. 21, datum pořízení nahrávky 28. 12. 2020..	37
6.2.2. Nahrávka č. 2, věk dítěte 2; 5. 23, datum pořízení nahrávky 1. 3. 2021	39
6.2.3 Nahrávka č. 3, věk dítěte 2; 6. 23, datum pořízení nahrávky 1. 4. 2021	41
6.2.4 Nahrávka č. 4, věk dítěte 2; 7. 13, datum pořízení nahrávky 20. 4. 2021.....	42
6.2.5 Nahrávka č. 5, věk dítěte 2; 8. 11., datum pořízení nahrávky 18. 5. 2021....	43
6.2.6 Nahrávka č. 6, věk dítěte 2; 9. 25., datum pořízení nahrávky 2. 6. 2021	44
6.2.7. Osvojení pádu a čísla u substantiv v dětské řeči.....	47
6.2.8. Funkce substantiv v promluvách dítěte.....	49
6.2.9. Akvizice rodu.....	50
6.2.10. Výskyt miniparadigmat v promluvách dítěte.....	51
7 Závěr.....	53
Seznam použité literatury a informačních zdrojů.....	55
Seznam příloh.....	58

1 Úvod

Osvojování jazyka představuje fascinující jev ve vývoje člověka. Na toto téma vzniklo mnoho vědeckých prací a výzkumů, přesto existuje řada otázek, na něž si nedokážeme stále odpovědět.

„Jak je možné, že každé normálně vyvíjející se dítě je ve věku dvou až tří let schopno začít mluvit? Jak se dítě naučí složité větné konstrukce a osvojí si několik tisíc slov, ačkoliv neumí číst a psát? Jak to, že děti jsou schopny osvojit si početná komunikační pravidla a konvence?“ (Průcha, 2011, s. 7)

Osobně jsem měla možnost tento vývoj sledovat u svých dvou dětí. Zatímco starší dcera používala do tří let více méně vlastní řeč, v níž bylo možné postupně identifikovat některá solitérní slova, ale řečovému projevu bylo celkově velmi špatně rozumět, mladší dcera kromě své „vlastní řeči“, již používala především při samostatné hře, začala od počátku imitovat řeč dospělých osob a komunikace s ní byla mnohem snazší. K odlišnému způsobu nabývání jazyka tedy docházelo i přesto, že obě dívky byly vychovávány v identickém prostředí, stejnými rodiči a dostávaly tedy totožný input. Na tomto příkladu lze demonstrovat, že vývoj řeči je velmi individuální záležitostí, nicméně dosavadní výzkumy potvrzují určité univerzální tendence.

Ve své bakalářské práci nazvané *Osvojování gramatických kategorií u dítěte na příkladu substantiv* se pokusím nastínit tento vývoj. Práce je rozdělena do dvou částí. V teoretické části jsou představeny stěžejní osobnosti psycholingvistiky a teoretické přístupy osvojování jazyka. Je zde vymezena základní terminologie, ontogenetický vývoj řeči a způsob nabývání gramatických kategorií a specifika u jednotlivých jazykových rovin v promluvách dětí. Zatímco druhá část, jež je zaměřena prakticky, obsahuje samotný výzkum. Na šesti třiceti minutých nahrávkách jsou zaznamenány mikrorozhovory dospělého s dítětem, od jeho 27 měsíců do 33 měsíců, přičemž mezi jednotlivými nahrávkami byly vždy měsíční rozestupy. Tyto rozhovory byly transkribovány formou CHAT, tj. ortografickou transkripcí. Přepisy byly následně podrobeny detailní analýze, přičemž důraz byl kladen na sledování vývoje osvojování substantiv v jazykovém projevu sledovaného dítěte. Zvláštní zřetel byl tedy brán na užití a vývoj gramatických kategorií substantiv (pád, číslo, rod), jejich funkci ve větě a výskyt miniparadigmat.

V závěrečné části jsou pak získaná data porovnána s daty pocházejícími z předešlých výzkumů a studií.

2 Vymezení základních pojmů vývojové psycholingvistiky

Vývoj dětské řeči fascinoval vědce již více než před sto lety. Jelikož zkoumání osvojování jazyka osciluje mezi vědami sociálními (psychologie) a humanitními (lingvistika), vznikla jejich spojením interdisciplinární věda psycholingvistika nebo přesněji vývojová psycholingvistika. Ta se jako samostatný vědní obor ustavuje v 50. a 60. letech minulého století. Do té doby vznikaly první výzkumné práce především na poli psychologie.

Pro pochopení nabývání jazykové kompetence je nutné vymezit základní pojmy, s nimiž budeme při popisu vývoje jazyka v textu pracovat.

Osvojování, případně osvojování jazyka / řeči, označuje „*postupné získávání jazykových a komunikačních schopností v určitém jazyce, což zahrnuje získávání schopnosti danému jazyku rozumět a také jím mluvit, případně v něm číst a psát.*“ (Saicová Římalová, 2016, s. 12) Kromě termínu osvojování se můžeme v českých publikacích setkat také s dalšími výrazy. Jejich užívání a preference se může odvíjet mimo jiné z oblasti zaměření autora (psychologie/ lingvistika). U autorů opírajících se o generativní/nativistickou teorii se můžeme setkat s výrazem akvizice, tento termín ovšem není u nás zcela ustálený. V některých studiích se užívá termín ontogeneze řeči, vývoj jazykových schopností, dovedností, jazykových kompetencí nebo nabývání jazyka. Proti osvojování jazyka pak stojí termín učení se jazyku. Zatímco osvojování představuje proces spontánní, učení je vymezeno jako vědomé nabývání jazyka. (Saicová Římalová, 2016, s. 12, 13)

Rodný jazyk, tedy jazyk, s nímž přijde dítě do styku od narození, a který si osvojí jako první, bývá označován jako jazyk mateřský nebo první jazyk (v angličtině označován jako LA), oproti jazyku cizímu, druhý jazyk (L2). Cizí jazyk si dítě osvojuje až po osvojení jazyka prvního, nejedná se o jazyk úřední ani vyučovací. (Saicová Římalová, 2016, s. 13) V této práci se cizím jazykem zabývat nebudeme.

Jazykový input lze definovat jako komplex všech verbálních a neverbálních komunikačních podnětů, jimž je dítě od narození vystaveno. Tento komplex podnětů je zdrojem pro dětské rozpoznávání, segmentování a postupné samostatné napodobování lidské řeči. Subjekty komunikující s dítětem jsou obvykle dospělí a děti obklopující daného jedince. Jazykový input je závislý na prostředí, na jazykových, sociálních nebo intelektuálních vlastnostech osob vstupujících

do komunikačních situací s dítětem. (Průcha, 2011, s. 25) Dítě, které nebylo žádnému jazyku vystaveno do puberty, si už zpravidla plně neosvojí gramatiku žádného jazyka, toto období se označuje jako „kritické období“. (Chejnová, 2016)

Zatímco generativisté důležitost jazykového inputu upozadili, představitelé empiristické a interakční koncepce jej na základě výzkumů považují za hybnou sílu celého procesu osvojování. *„Základnou pro osvojování jazyka není obecně jazyk dospělého, nýbrž jeho velmi specifická varianta, jejíž strukturní vlastnosti vedou k závěru, že podporuje proces učení jazyku.“* (Oksaar, 1983, s. 120, cf Průcha, 2011)

Při výkladu jazyka bychom měli bychom rozlišovat termíny jazyk – langue, ve smyslu abstraktního jazykového systému a řeč nebo mluva – parole, jakožto konkrétní řečovou realizaci. Oba termíny bývají někdy zaměňovány. Důvodem může být fakt, že tématem se zabývají i autoři, kteří nejsou lingvisté, ale také tím, že někdy je těžké v dětském projevu rozlišit, kdy se jedná o systém, a kdy o řeč. (Saicová Římalová, 2016, s. 12, 13)

Vývojová psycholingvistika při zkoumání osvojování jazyka vychází z různých principů, proto je důležité vymezit jejich význam. Generativistický přístup vychází z předpokladu, že znalost jazyka je založena na pravidlech, na jejichž základě se vytvářejí výpovědi. Mezi generativistické přístupy patří princip nativistický, kladoucí důraz na vrozené předpoklady. Proti tomu stojí konstruktivistický (empirický, interakční) přístup, kde má zásadní vliv prostředí, které na dítě působí a které ovlivňuje proces osvojování jazyka. (Průcha, 2011, s. 93)

3 Teoretické přístupy k výzkumu řeči u dětí

Hlavní výzkumné práce zabývající se nabýváním jazyka spadají do 20. a 21. století, přičemž jsou spojeny se vznikem psycholingvistiky jako samostatného a svébytného oboru a jeho oddělením od ostatních disciplín. (Průcha, 2011, s. 10)

3.1. Historie zkoumání dětské řeči

Jazyk bývá označován za „zrcadlo mysli“ a jeho zkoumání může umožnit jedinečný vhled do nitra lidského myšlení. Tento fakt lidstvo fascinoval, a proto nás nepřekvapí, že nejstarší zmínky o zkoumání jazyka můžeme nalézt již v antickém starověku v klasickém Řecku a v Indii v předkřesťanské éře. (Chomsky, 1998, s. 17)

První výzkumy pokoušející se o objasnění dětské řeči se objevují na konci 19. a počátku 20. století v Německu. Mezi první psychology, kteří se osvojováním řeči zabývali, patří Berthold Sigismund (*Kind und Welt*, 1856) nebo Erns Meumann (*Die Sprache des Kindes*, 1903). V Čechách výzkum zaujal Františka Čádu, profesora psychologie a filozofie a průkopníka pedopsychologie, jenž se výzkumem řeči zabýval ve studiích *Studium řeči dětské I. Povšechné otázky o vývoji mluvy dětské*, 1906 a *Studium řeči dětské II. Vývoj dětské slovní zásoby*, 1908. Němečtí vědci Clara a Wilhelm Sternovi napsali na základě pozorování svých dětí v roce 1903 publikaci *Die Kindersprache*, kde zformulovali první systematickou teorii stádií vývoje dětské řeči. Výše uvedené práce měly deskriptivní charakter, přičemž více méně vznikaly jako deníkové záznamy, kdy autoři dlouhodobě pozorovali vlastní děti. (Průcha, 2011, s. 10-11)

Behavioristický přístup

Jedním z prvních přístupů při výzkumu osvojování jazyka byl přístup behavioristický rozvíjející se především v 50. letech 20. století. „Hlavním rysem behavioristického přístupu je to, že *pojímá jazyk a jeho užívání jako jazykové chování a osvojování jazyka bere jako učení založené na vztahu stimulu a reakce.*“ (Saicová Římalová, 2016, s. 18)

Mezi hlavní představitelé této koncepce patří B. F. Skinner a Ch. E. Osgood. Učení se jazyku představuje proces operativního podmiňování, tj. dítě si osvojuje jazyk prostřednictvím posilování ze strany dospělých. Posilování závisí na kladných reakcích ze strany dospělých vůči dítěti. (Průcha, 2011)

Kognitivní přístup

Ve 20.–50. letech 20. století do výzkumu řeči významně zasáhl Švýcar Jean Piaget, který se zabýval vývojem dětské řeči v souvislosti s vývojem myšlení. Jean Piaget rozvíjí teorii, jejímž základem je předpoklad, že jazyk není izolovaný, ale je součástí obecně poznávacích procesů kognice (dítě např. nedokáže pojmenovat předmět, který nevidí, pokud si neosvojilo představu trvalosti objektu). Vývoj řeči probíhá ve stádiích, kterými prochází všichni jedinci, rozdíl je pouze v délce jednotlivých stádií. Piagetova teorie založena na kognitivním přístupu, označována jako konstruktivistická, byla zaměřena na vnitřní mechanismy rozvoje myšlení a řeči, na mentální struktury a mentální prezentace. Piaget formuloval tezi o tzv. egocentrické řeči, jež je zásadní v ontogenezi řeči a představuje řeč dítěte pro sebe (tj. řeč, která není nikomu adresována a nemá komunikační charakter). (Průcha, 2011, s. 11-12) Vývoj řeči postupuje od egocentrické k řeči určené sociálním účelům. (Saicová Římalová, 2016, s. 21)

Nativistický přístup

Proti behavioristické koncepci stojí koncepce generativní transformační gramatiky, jinak také označována jako nativismus, která se objevuje na přelomu 50. a 60. let 20. století a v různých podobách se rozvíjí do současnosti. Jejím hlavním představitelem je Noam Chomsky. Tato teorie vychází, oproti předešlé teorii, jež se opírala o tezi, že osvojování jazyka je spojeno především s učením, z koncepce, že jazyk patří mezi vrozené dispozice. Jazyková kompetence, intuitivní znalost jazykového systému. (Průcha, 2011, s. 17-20) V první fázi uvažoval Chomsky o vrozeném mechanismu umožňující osvojení jazyka označený jako Language Acquisition Device (LAD). Ve druhé fázi byl mechanismus LAD nahrazen univerzální gramatikou (Universal Grammar) či internalizovaného I-Language. Teorie se vnitřně diferencovala. (Saicová Římalová, 2016, s. 19)

Na Chomského teorii navázali např. E. H. Lenneberg, R. Jackendoff nebo B. Lustová).

Přístupy sociálně-interakční (sociopragmatické)

Mezi přístupy sociálně-interakční patří přístup L. S. Vygotského, jenž klade důraz na sociální a kulturně-historickou podmíněnost jazyka a myšlení. Teorie Vygotského se objevuje ve 30. let 20. století. Z novějších zastánců sociopragmatického přístupu můžeme zmínit M. Tomasella a jeho usage-based (teorie založená na komunikačním fungování). Dále pak funkční teorie M. A. K. Halliday, teorie W. Labova nebo teorie jazykového deficitu B. Bernsteina. (Saicová Římalová, 2016, s. 19)

3.2. Současné koncepce ve vývojové psycholingvistice

Současné teorie a výzkumy lze rozčlenit do tří základních skupin a přístupů: racionalistický, empiristický a interakční.

3.2.1. Racionalistický přístup

Racionalistický neboli nativistický přístup vysvětluje osvojování jazyka na základě vrozených dispozic, vloh či dokonce jazykovém genu a jazykovém instinktu. Nativistický přístup je založen na teorii Noama Chomského. Mezi významné představitele patří Barbara Lust, Robert Sterberg nebo Steven Pinker, u nás pak např. František Smolík. (Průcha, 2011, s. 25)

Výzkumy, které jsou založeny na tomto přístupu, vychází z níže uvedených předpokladů:

1. Základním zdrojem je myšlení nikoliv vnější vstupy. Gramatika se aplikuje na jazykovou zkušenost.
2. Základním mechanismem osvojování vědění spočívá ve schopnosti myšlení rekonstruovat a dedukovat nové vědění.
3. Počáteční stav je biologicky naprogramován předtím, než se jedinec setkává se zkušeností.

Tento přístup je uplatňován i samotným Noamem Chomským v publikaci *Language and Problems of Knowledge* (Chomsky, 1988), jakožto „nativistická hypotéza“. (Průcha, 2011, s. 25).

Americký psycholog Robert Sternberg jako důkaz vlivu dědičných předpokladů uvádí, že děti si osvojují jazyk velmi rychle, přičemž stejně rychle si osvojují znakový jazyk děti neslyšící (i

přesto, že tyto děti dostávají poměrně malou kvantitu a rozmanitost jazykového inputu). Děti si jazyk osvojují ve stejném věku bez ohledu k tomu, k jaké jazykové skupině a typologii jazyk patří. Díky vrozené dispozici jazyka existuje mnoho univerzálních rysů při jeho osvojování. (Průcha, 2011, s. 26).

Steven Pinker, kanadsko-americký psycholog a žák Chomského, prosazuje v rámci racionalistické koncepce „teorii jazykového instinktu“, která říká, že podobně jako zvířata mají různé instinkty, ve smyslu vrozených reakcí na vnější podněty, tak i člověk je vybaven jakýmsi instinktem, který mu pomáhá při nabývání jazyka. „Podle Pinkera je instinktivní osvojování jazyka založeno geneticky na specifické organizaci neuronových sítí v lidském mozku.“ (Průcha, 2011, s. 27). Tato teorie předpokládá, že děti si od „počátečního stavu“ (Initial State) osvojují jazyk bez jakékoliv opory o jazykový input. Tento mechanismus, kdy subjekt zahajuje učení bez počáteční znalosti, je označován termínem „bootstrapping“. (Průcha, 2011, s. 27)

U nás se koncepcí univerzální gramatiky zabývá František Smolík, který přenáší problematiku od otázky, zda nějaké vrozené vybavení pro nabývání jazyka existuje či nikoliv, ale jak toto vybavení vypadá. Smolík přináší také „hypotézu o principech a parametrech“, která se pokouší objasnit, jak se uskutečňuje přechod od univerzální gramatiky k osvojení specifického jazyka. Podle Smolíka obsahuje univerzální gramatika soubor „principů“, které se v jednotlivých jazycích neodlišují a „parametry“ reflektující specifické vlastnosti jazyka (např. vázaný slovosled u angličtiny, volný slovosled u češtiny). (Průcha, 2011, s. 28)

Racionalistická teorie se pro svou spekulativnost a abstraktnost setkala s velkou vlnou kritiky, která je založena především na tom, že daná koncepce není podložena dostatečným množstvím exaktních dat. Jedním z významných odpůrců nativistické teorie je Michael Tomasello, představitel sociofunkční teorie osvojování jazyka. (Průcha, 2011, s. 28) Proti nativistické teorii a vrozené univerzální gramatice Tomasello argumentuje tím, že existuje jen málo gramatických kategorií společných všem jazykům (mnoho jazyků nemá: pomocná slovesa, pasivní konstrukce, slovesný vid, určité a neurčité členy). (Průcha, 2011, s. 31)

3.2.2. Empiristický přístup

Proti racionalistickému přístupu, založeném na vrozeném osvojení jazyka, stojí přístup empiristický jinak také nazýván sociopragmatický. Ten vychází z předpokladu, že „jazyk je vrozeně sociální“ a jeho nabývání probíhá především prostřednictvím učení, získávání zkušeností,

přirozeného jazykového inputu a různých faktorů působících v komunikačních situacích dítěte. (Průcha, 2011, s. 29)

Empiristický přístup disponuje oproti racionalistickému velkým množstvím konkrétních a z reality vycházejících výzkumů a poznatků, proto má ve vědecké obci více zastánců. (Průcha, 2011, s. 34)

Empiristický přístup je založen na dále uvedených znacích:

1. Zdroj znalosti jazyka je v jazykovém inputu, nikoliv v abstraktním gramatickém modelu v jeho myšlení.
2. Mechanismus osvojování stojí na induktivním a pamětném učení.
3. Determinantami osvojování jazyka jsou komunikační funkce dítěte.
4. Osvojování jazyka je ovlivňováno mimojazykovými faktory jako jsou komunikační situace, komunikační partneři, sociální a kulturní faktory prostředí.

Nejvýznamnějším představitelem sociopragmatického přístupu je, jak výše zmíněno, Michal Tomasello, americký vývojový a srovnávací psycholog a lingvista. Svou teorii popsal v práci nazvané *Constructing a Language. A Usage-Based Theory of Language Acquisition* (2003). Základní termín představuje usage-based theory, tj. „na komunikačním fungování založená teorie“. Východiskem je pojetí přirozeného jazyka jako prostředku, který slouží k realizaci komunikačních funkcí. Osvojování jazyka obsahuje podle Tomasella tzv. Základové procesy (společná pozornost, rozpoznávání intence a kulturní učení) a facilitační procesy (jazykový kontextl a lexikální kontrast). (Průcha, 2011, s. 30)

„Dítě si osvojuje jazyk za účelem komunikace s dospělými. Musí si proto nejprve vytvořit nějakou formu společné základny s dospělým, a tou je rámec společné pozornosti a v tomto rámci musí být schopno rozpoznávat specifickou komunikační intenci dospělého. Vytvoření společné základny je dyadická činnost, závisající společně na dospělém a dítěti, kdežto rozpoznávací intence (a z něho vyplývající kulturní učení) je převážně záležitostí sociokognitivních dovedností a úsilí dítěte. (s. 65)“ (Průcha, 2011, s. 30)

Důležitý pojmem v Tomasellově teorii představuje „imitační učení“, jakožto forma sociálního učení, kdy se děti nejprve učí imitovat konkrétní jazykové výrazy bez využití abstraktních jazykových prostředků a až později se učí kategorizovat a tvořivě kombinovat naučené výrazy a

struktury. Z tohoto přístupu vychází i slovenští a čeští autoři (Průcha, Slančová, Kesselová, Chejnová, Saicová Římalová).

Kromě Tomasella mezi zastánce sociopragmatického přístupu patří např. i belgický teoretik Jean A. Rondal.

3.2.3 Interakční přístup

Spojením obou protilehlých přístupů, racionalistického a empiristického, vzniká interakční přístup zdůrazňující důležitost jak vrozených dispozic, tak učení dítěte a vliv sociálního prostředí. (Průcha, 2011, s. 25)

Významná lingvistka Eve Clarková ve své publikaci *First Language Acquisition* (2013) přichází s konceptem, založeným právě na spojení teorie nativistické a konstruktivistické, že jazyk se u dětí vyvíjí především jako produkt učení. (Průcha, 2011, s. 31) Podle této teorie nemusí vždy vliv inputu popírat existenci vrozených dispozic. (Chejnová, 2016) Podle Clarkové učení podporuje „frekvence“ různých jazykových prostředků, s nimiž se dítě setkává v řeči dospělých a „komplementárnost vrozených dispozic“, tj. děti nepřicházejí na svět zcela nepřipravené, existují důkazy, že děti nabývají komunikační zkušenosti již v prenatálním období. U nás tuto teorii podporuje vývojová psycholožka Marie Vágnerová. (Průcha, 2011, s. 33)

4 Metody výzkumu osvojování jazyka

Při výzkumu osvojování jazyka se užívají různé metody, jejich výběr souvisí jak s povahou zkoumaných jevů, tak teoretickými východisky. Metody lze rozdělit podle různých kritérií. Saicová Římalová nabízí např. rozdělení na: a) metody experimentální vs. metody zaměřené na přirozenou komunikaci a spontánní projevy; b) metody sledující produkci vs. metody sledující recepci; c) metody longitudinální (tedy dlouhodobé) vs. metody založené na jednorázovém či krátkodobém sběru dat; d) metody sledující činnost mozku při jazykové aktivitě využívající různé přístrojové vybavení vs. metody zaměřené na výzkum výsledků řečové činnosti. (Saicová Římalová, 2016, s. 25)

Mezi základní metody výzkumu patří pozorování a různé způsoby zaznamenávání, jakožto nejtradičnější a nejstarší metoda novodobých výzkumů. Tato metoda se používá především při sběru přirozených projevů dítěte. Jedná se o metodu velmi náročnou na čas a zpracování materiálů. Výsledkem těchto výzkumů jsou převážně případové studie. Mezi nevýhody patří, že tímto způsobem se jen těžko zachytí řídce užívané projevy v komunikaci. Variantami pozorování jsou: deníkové záznamy a nahrávky (audiozáznamy a videozáznamy). (Saicová Římalová, 2016, s. 25)

Deník představuje historicky nejstarší způsob, jedná se o písemný záznam o jevech pozorovaných ve vývoji dětské řeči. Většinou se jedná o jedno nebo několik málo dětí. Pozorování a záznam se provádí v různých časových intervalech a v různé délce celkového pozorování. Výhodou je záznam detailních změn, úskalím pak možný výskyt nepřesností. (Průcha, 2011, s. 179)

Nejčastější metodou, která se používá při výzkumu dětské řeči, jsou analýzy audio nebo video záznamů. Tyto záznamy jsou pak přepisovány, např. formou CHAT¹ nebo fonetickou transkripcí. Výhodou této metody je, že umožňuje zachytit autentickou podobu výskytů jednotlivých jevů v dětských výpovědích. Nevýhodou může být časová náročnost, nekontinualita a narušení přirozeného řečového chování dítěte. (Saicová Římalová, 2016, s. 25-26)

Další možností při výzkumu je využití testů. Jejich aplikace je ovšem u předškolních dětí omezená, jelikož tyto děti ještě nedokáží číst. V takovém případě se používají testy obrázkové, kdy děti pojmenovávají obrázky nebo vyprávějí příběhy. Tyto testy bývají součástí testů diagnostiky psychického vývoje. Výhodou testů je objektivní měření určitých jevů komunikační kompetence dětí, ovšem za předpokladu, že je dostupné srovnání s normou pro příslušnou populaci. Užívání

¹ Podrobněji se transkripcí CHAT budeme zabývat v praktické části práce.

testů ovšem není příliš rozšířeno právě pro jejich malé využití u dětí předškolního věku. (Průcha, 2011, 180-181)

Zvláštní formát při výzkumu představuje dotazník. Jelikož nemůže být ze stejného důvodu jako test použit u předškolních dětí, je aplikován na rodiče. Dotazník slouží ke zjišťování různých jevů v dětské řeči, tak ke zjišťování podmínek, v nichž se komunikace uskutečňuje. (Průcha, 2011, 181)

Poměrně často je užívána metoda experimentu, jež potřebuje pro výzkum laboratorní prostředí. Experimentální metody bývají využívány při zkoumání vývoje komunikace kojenců (např. technika nutričního sání – kdy je dudlík dítěte napojen na citlivé zařízení, dítěti jsou pouštěny různé nahrávky a je sledována reakce a intenzita sání). (Průcha, 2011, 181-182)

Ve své práci jsem užila metodu audio záznamů pozorovaného dítěte, záznamy byly následně přepsány metodou CHAT a poté detailně analyzovány. Více o způsobu získání dat pro výzkum v praktické části.

5 Ontogenetický vývoj řeči

Ontogenetický vývoj řeči představuje vývoj řeči během života jedince. Tento vývoj nabývání jazykových kompetencí je velmi individuální. „V české tradici se při výkladu vývoje osvojování jazyka obvykle vychází z periodizace kombinující kritéria jazyková, psychomotorická a sociální.“ (Saicová Římalová, 2016, s. 62)

5.1. Fáze osvojování jazyka

Vývoj nabývání jazykové kompetence je velmi individuální, přesto však každý jedinec prochází stejnými fázemi a spíše se liší tím, v jaké době do této fáze nastoupí.

5.1.1. Nultá fáze

První fáze nastává již v prenatálním období, tedy v době, kdy se dítě nachází ještě v děloze. V 5. až 7. měsících začíná dítě vnímat okolní zvuky včetně hlasu své matky. Zvuk je zkreslený, ale dítě vnímá jeho prozodické vlastnosti, tj. rytmus a intonaci, jenž jsou pro každý jazyk specifické. Tyto informace byly získávány experimentální metodou nenutričního sání, podle níž lze usuzovat, že dítě je po narození schopné rozeznat mateřský jazyk od jazyka cizího. (Chejnová, 2016) Metoda nenutričního sání, někdy také nazývaná „dudlíková metoda“, se používá při testování učení u nejmladších dětí, a to habituace (snižování reaktivity vůči známému stimulu) a operantnímu podmiňování (upevňování chování, které vede k žádoucímu výsledku). Dítěti jsou prezentovány zvuky nebo text, na které dítě buď reaguje nebo nikoliv a dle síly intenzity se zkoumá schopnost kojenců rozeznávat tyto zvuky. (Smolík, 2014, s. 16).

5.1.2. Předjazyková fáze

Po narození je hlavním komunikačním prostředkem dítěte pláč a křik, který se postupně rozrůžňuje. Kromě toho dítě využívá neverbální komunikaci v podobě úsměvu, ten se objevuje

kolem 3 týdne a představuje důležitý komunikační prostředek navazování vztahu mezi dítětem a okolím. (Saicová Římalová, 2016, 63).

Okolo 6. týdne začne kojeneček vydávat specifické zvuky označované jako „broukání“ (broukání se objevuje i u dětí neslyšících). Nejprve se objevují hlásky samohláskové, později souhláskové, retné. Následuje období „žvatlání“, (není u neslyšících dětí), 5. až 8. měsíc, v tomto období si dítě osvojuje fonémy patřící k jeho jazyku. V 10. měsíci děti ztrácí citlivost vůči fonémům jiných jazyků. (Saicová Římalová, 2016, s. 63) Typické pro toto období je také zdvojení slabik (např. „baba“, „dada“), které se označuje jako kanonické žvatlání. Pokročilá fáze žvatlání, kdy dítě mluví jakýmsi vlastním jazykem, bývá označováno jako žargon. (Smolík, 2014, s. 64)

5.1.3. Holofrastická fáze

Nejčastěji se s tímto obdobím setkáváme mezi 8. až 18. měsícem, kdy dítě začíná používat první slova a objevuje se tzv. záměrná komunikace (tj. zárodky konverzace, experimenty se zvuky ad.). Důležitá je pro toto období schopnost samostatně se pohybovat a sedět, kdy se dítěti mění perspektiva pohledu a tudíž získává více podnětů. Při sezení a ve vzpřímené poloze se také mění postavení artikulačního ústrojí. (Saicová Římalová, 2016, s. 64) U slov se sémanticky většinou jedná o pojmenování blízkých osob a věcí vyskytujících se kolem dítěte. Toto období bývá také nazýváno obdobím slov, která znamenají věty, protože dítě jedním slovem vyjadřuje celou větu (např. ham, znamená: já chci jíst, nebo mlíko, dej mi napít mléka). Intonací pak rozlišují, zda se jedná o žádost, rozkaz nebo informaci. Kolem 9. měsíce se u dětí objevují první gesta. Hranicí pro začátek mluvené produkce jsou tři roky. (Chejnová, 2016)

S používáním prvních slov souvisí tzv. nestabilita významu, jež se může projevit jednak rozšířenou extenzí (jedno slovo je používáno pro širší soubor jevů, např. slovo pes označuje všechna čtyřnohá zvířata), jednak zúženou extenzí. Dle výzkumů se ovšem nejedná o typický znak raných dětských slov. (Smolík, 2014, s. 29)

5.1.4. Fáze elementárních vět

Mezi 18. a 24. měsícem začínají děti vytvářet dvouslovná a víceslovná spojení. Když děti dosáhnou 50 – 100 slov, dochází k tzv. slovníkovému spurtu, který zapříčiní, že slovní zásoba začne růst vyšším tempem. (Smolík, 2014, s. 33) Robert Brown (1973) označil toto období jako

„telegrafické“, jelikož děti ve svých promluvách vynechávají koncovky, předložky, spojky nebo pomocná slovesa. (Smolík, 2014, s. 45)

Nativisté dvouslovná spojení, jež jsem typická pro toto období, nazývají „Pivotovou gramatikou“. Jedná se o modely prvních dvouslovných vět, které se objevují v řeči dětí. Vybraná slova nejsou náhodná, ale postavení dvou vedle sebe stojících slov má systémovou konstrukci skládající se z konkrétních komponentů. První skupinu tvoří osová slova (pivot words, pro něž je charakteristické, že se vyskytují v malém počtu, někdy pouze několik slov, ale vyskytují se s vysokou frekvencí; tvoří základ věty a stojí vždy na první nebo druhé pozici; tato slova se nikdy nevyskytují samostatně ani ve vzájemné kombinaci). Druhou skupinu představují doplňující slova“ (open class words, pro ně je typické: velké množství slov různého typu, která se objevovala již v jednoslovných větách, nevyskytují se ve vysoké frekvenci, nemají ustálenou pozici ve větě, slovní zásoba se rozšiřuje poměrně rychle, slova mohou stát separátně a mohou se vzájemně kombinovat). Osová slova se většinou ve větách vyskytují na první nebo druhé pozici a spojují se s velkým počtem doplňujících se slov. Na základě této hypotézy mohou děti již v raném věku produkovat nespočetné množství vět a rozumět jim, ačkoliv některé z nich nikdy neslyšely. (Průcha, 2011, s. 21-22)

5.1.5 Vlastní jazyková fáze

Vlastní jazyková fáze se počítá od 2.–3. roku až do období puberty, tj. 13.–15. rokem. V této fázi se rozšiřuje slovní zásoba. Pokud si dítě v tomto období jazyk neosvojí, již se nikdy pravděpodobně nedostane na úroveň rodilého mluvčího. (Chejnová, 2016)

Přibližně po druhém roce začne dítě hovořit v minulém čase, začnou se objevovat předpony, přípony, předložky a dítě začne skloňovat a časovat. První souvětí a spojky můžeme u dítěte zaznamenat kolem 2,5 roku. Typické pro toto období je, že dítě o sobě hovoří ve 3. osobě. Doba mezi 2. a 3. rokem se někdy nazývá „období otázek“ z důvodu vysoké frekvence otázky „co to je?“ (Saicová Římalová, 2016, s. 64)

5.1.6. Postpubertální fáze

Jelikož osvojování jazyka je celoživotní proces, v této fázi dochází k rozšiřování slovní zásoby, osvojení komunikačních norem pro různé situace a prostředí, objevuje periferní jazykové jevy (např. přechodníky). (Chejnová, 2016)

5.2 Faktory ovlivňující osvojování jazyka

Mezi základní faktory, které mají vliv na osvojování jazyka a vývoj komunikačních schopností patří: věk dítěte, vliv okolí dítěte a vliv sociálního prostředí, ve kterém se dítě nachází. Jelikož se děti ve stejném věku projevují a komunikují na odlišné úrovni, jedná se spíše o shrnující nebo zástupné označení. Na druhou stranu lze z chronologického hlediska vysledovat jistá stádia či vývojová období. (Saicová Římalová, 2016, s. 31)

Vliv okolí neboli input je druhým základním faktorem. V různých přístupech mu je přisuzována různá důležitost. Základním je vliv jedinců v okolí dítěte, a to jak projevy, které jsou přímo určeny dítěti, tak ty, kterých je pouze svědkem ale nikoliv adresátem. Vývoj osvojování jazyka z hlediska inputu může ovlivnit mnoho faktorů, mimo jiné: zdravotní stav dítěte (různé poruchy, onemocnění, retardace), nevhodný vliv či chování okolí (různé podoby zanedbání dítěte, nepřiměřená míra podnětů), vliv zátěžových situací (odloučení od rodičů, hospitalizace). (Saicová Římalová, 2016, s. 30)

Řeč orientovaná na dítě je způsob, jakým okolí komunikuje s dětmi (může se jednat o rodiče, ale i starší děti). Hlavní funkcí je zjednodušení a zpřehlednění komunikace a usnadnění osvojení jazyka. Jedná se o specifický rejstřík prostředků ve všech jazykových rovinách. Mezi hlavní rysy řeči orientované na dítě patří ve zvukové rovině: vyšší položení hlasu, výraznější a častější používání pauz, intonace, pomalejší tempo, zpomalená a zvýrazněná výslovnost nebo redukce souhláskových skupin. Na lexikální rovině to je omezené lexikum, např. v podobě slov typických pro dětskou komunikaci, např. papat, hajat nebo časté užívání deminutiv. Na syntaktické rovině je časté užívání jednoduchých a kratších výpovědí a parataxe, ale také redundance. Frekventované jsou otázky a výpovědi výzvového charakteru. (Saicová Římalová, 2016, s. 32-33)

5.3. Jazykové roviny

V této části se budeme věnovat vybraným jazykovým rovinám, které jsou důležité při osvojování jazyka.

5.3.1. Osvojování zvukové stránky jazyka

Osvojování zvukové stránky jazyka zahrnuje jak osvojování z hlediska percepce, tak z hlediska produkce.

Děti jsou citlivé vůči zvukům a hláskové struktuře osvojovaného jazyka. V českém jazyce si děti osvojují nejprve vokály, jelikož jsou na výslovnost jednodušší, a až následně konsonanty. Z vokálů je nejprve osvojena hláska „a“ a poslední hláska „i“. Z konsonantů jsou dříve osvojeny závěrové (ražené) konsonanty než úžinové (třené). Z hlediska artikulace je pro dítě jednodušší vyslovit konsonanty bilabiální (p, b, m) a alveoláry (t, d, n). Největší problém mají naopak děti s třenými konsonantami – sykavkami a vibrantami. (Chejnová, 2016)

5.3.2. Osvojování gramatiky – morfologie

Typickým znakem při osvojování gramatiky je tzv. hypergeneralizace, která spočívá v tom, že dítě pouze pasivně neopakuje, co slyší, ale také aktivně vytváří a používá pravidla. Dítě pak v určitém období užívá pravidla i tam, kde se ve spisovném jazyce neuplatňují (mohou tak např. vzniknout hyperkorektní tvary, např. ke tvaru půjde se vytvoří tvar pudla). (Chejnová, 2016)

5.3.3. Osvojování a vývoj gramatických kategorií

Osvojování jednotlivých gramatických kategorií se může u dětí lišit, přičemž záleží na různých aspektech. V osvojování morfologie však můžeme sledovat tři stádia:

První období se nazývá preomorfologické a typické pro něj je, že dítě nepoužívá morfologické kategorie a slova se vyskytují pouze v jedné formě a nedodrží rodové rozdíly. U substantiv je obvyklé, že lexémy se vyskytují v nominativu singuláru a verba v infinitivu nebo ve 3. osobě singuláru přítomného času (dělá, bliká). (Chejnová, 2016) Z

Druhé období lze označit jako protomorfologické. Dítě si začíná aktivně vytvářet gramatický systém, což se projevuje jak v osvojování i dalších pádů u substantiv (převažuje singulár nad plurálem) i různých tvarů sloves.

Třetí období představuje období modularizované morfologie, kdy se gramatický systém dítěte přibližuje dospělým a většina gramatických kategorií je osvojena. (Chejnová, 2016)

Substantiva

Substantiva jsou v dětské řeči v první fázi odvozovaná z interjekcí (např. čiči → čičinka, haf → hafáček, hafíček). (Pačesová, 1973, s. 10)

Nejvíce používaným pádem je nominativ singuláru a plurálu, následuje akuzativ, poté genitiv a až na závěr dochází k osvojení dativu a vokativu. (Pačesová, 1978, s. 9). Prvním pádem užívaným v promluvách dětí je nominativ singuláru ve funkci podmětu a ve tvaru (to je + jméno). Druhým nejčastějším pádem je akuzativ ve funkci přímého předmětu, kdy dítě chce něco získat (podat pastelku). Genitiv často vyjadřuje původce děje (např. vod dědy), dativ má funkci nepřímého předmětu (dát klukovi), lokál vyjadřuje okolnosti (na stole), poslední bývá instrumentál vyjadřující prostředek (pastelkama) a vokativ (pejsku). Funkcí vokativu je oslovovat, dítě si jej proto osvojuje jako poslední, protože dlouho tuto funkci plní nominativ. (Chejnová, 2016).

V počáteční fázi převažují při tvoření slov u dětí tvary singulárové, výjimečně pak plurálové. Nicméně dítě si rozdíl v čísle v této fázi ještě není vědomo. Dítě tak má ve svém lexiku buď tvar singulárový nebo pouze plurálový. Problém nastává u slov, kde se plurálová koncovka tvoří nepravidelně. Děti proto v první fázi přiřazují automaticky k singulárové formě plurálovou koncovku bez jakékoliv změny (tento jev se objevuje převážně u zachování kmenové souhlásky, kde se mění k > c, sr. brouk > brouki, nebo ignorace povinné elize vokálu, sr. chlapeček >

chlapeček). Na výše uvedeném příkladu lze doložit, že dítě nepřijímá pasivně tvary, které slyší, ale plurál tvoří aplikací nejproduktivnějších koncovek.

V prvním stádiu děti volí u substantiv ženský rod, a to nespíš z důvodu, že toto období tráví nejvíce času s matkou nebo jinou osobou ženského pohlaví. Dítě nechápe kategorii rodů, takže používá ten, který slyší ve svém okolí nejčastěji, sr. *Lubošek je malá, Karlík papala*. V další fázi dítě začne při produkování řeči rozlišovat rody a užívat nejproduktivnější koncovky -ek, -ka, -ko, což vychází z faktu, že většina substantiv se vyskytuje jako deminutivní tvary. (Pačesová, 1973, s. 10-11)

Verba

Verba jsou po substantivech a interjekcích třetím nefrekventovanějším slovním druhem v dětské řeči. První slovesa jsou podobně jako substantiva derivována sufixem z interjekcí nebo dětských slov (t'uk >t'ukat, hají> hajat). (Pačesová, 1973, s. 12) Někdy tímto způsobem vznikají i neologismy.

Z počátku je v dětské řeči nejfrekventovanějším časem infinitiv, prézens a dále imperativ. Infinitiv se vyskytuje především v první fázi užívání sloves. Nejčastější osobou je 3. osoba singuláru aktiva, která je především v první fázi používána také pro vyjádření 1. i 2. osoby singuláru. Budoucí čas je dříve tvořen od dokonavých sloves. Pro vyjádření minulosti dítě nejprve využívá přičestí bez pomocného slovesa. Trpný rod, participia nebo kondicionály se v dětské řeči téměř nevyskytují. (Chejnová, 2016)

Děti chápou vidovou problematiku a snaží se ji správně aplikovat. Dítě dává jednoznačně přednost vidu dokonavému před nedokonavým. (Chejnová, 2016)

Další slovní druhy

Adjektiva v dětské slovní zásobě představují okrajovou složku, mají nízkou frekvenci a dítě si na počátku vystačí s několika málo výrazy, které jsou většinou v protikladu, přičemž prvním výrazem, který děti užívají, je „malá – malý“. (Pačesová, 1973, s. 16)

Pronomina, prepozice, adverbia, konjunkce jsou využívány až v pozdějším věku dítěte. U pronomin je vysoká frekvence typu „kdo, co a proč“ v otázce při zjišťování různých skutečností. Z konjunkcí se pak hojně vyskytuje spojka „a“, která ukazuje preferenci dítěte pro parataxi. (Pačesová, 1973, s. 17)

5.3.4. Osvojování gramatiky – syntax

Při určování rozvinutosti výpovědi se používá index průměrné délky výpovědi (Brown, 1973), přičemž ji je možné měřit ve slovech nebo morfémech, a to pomocí metody MLUW (mean length of utterance in words). Čím vyšší výsledné číslo, tím je syntax rozvinutější. (Chejnová, 2016)

Děti si obecně konjunkce osvojují jako poslední. Jednoduché věty se vyskytují v jejich promluvách dříve než souvětí. (Chejnová, 2016)

5.3.5 Osvojování lexika

Při osvojování lexika se na počátku rozlišují tzv. „protoslova“ (předstupeň prvních slov), jedná se o jakési „zvukové komplexy“, které jsou zřetelně oddělené pauzami, ale příjemce je nedokáže interpretovat. Dále pak „vlastní slova“, ta děti užívají opakovaně v jisté formě a s jistým významem, ale ještě se nejedná o „cílová slova“, která představují poslední skupinu. (Saicová Římalová, 2016, s. 49)

Komplexní jazykový vývoj jde od bezpříznakového a jednoduchého k příznakovému a diferencovanému. V počáteční fázi převládají v mluvě interjekce a substantiva, nižší frekvenci mají verba. Poté následují adjektiva, pronomina, prepozice, adverbia, konjunkce. Dítě na počátku používá slova, která se kolem něj objevují ve vysoké frekvenci, méně ta, která se vyskytují zřídka. (Pačesová, 1973, s. 17)

Z lexikálního hlediska děti v první fázi užívají onomatopoických interjekcí (např. bú, mé, kaká, bác, atd.). Další kategorie je svou fonologickou strukturou velmi blízká interjekcím a představuje tzv. „dětská slova“ (např. slova vyjadřující pohyb: houpy, ham, hají) nebo substantiva (máma, táta, bába). (Pačesová, 1972, s. 10)

Slovník dětí obsahuje kromě slov neutrálních velké množství deminutiv. Ta vytváří dokonce i ze slov, jichž se ve zdvořilé podobě neužívá, přičemž většinou užívají pravidla derivace připojením přípony -tko, srov. hřišťátko (hřiště). V dětské slovní zásobě se také vyskytují augmentativa, a to většinou ve smyslu pejorativním (auto – auťák, nákladák, busák, lvák – jako zlý lev). V dětské řeči se objevuje také zpětné tvoření, které vede ke vzniku neologismů, a to především v době, kdy dítě opouští od užívání deminutiv (holoubek – holoub, sluníčko – sluno). Zpětné

tvoření slov se také objevuje v případě negativní částice „ne“, dítě nerozezná, kdy se jedná o prefix a kdy „ne“ je součástí kmene (nešika – šika, nemotora – motora) (Pačesová, 1973, s. 12-13)

Typická pro prvním stádiu tvoření řeči jsou tzv. „Portmanteau words“, která vznikají křížením charakteristických vlastností, které upoutají dítě, když se snaží něco pojmenovat, s čím se často nesetkává (např. letýlek – motýlek). Slova tak vznikají většinou kontaminací dvou slov nebo snahou zobecnit výraz pidlo (jídlo + pití). S tím souvisí paronymická atrakce, kdy dítě zvukovou asociací použije výrazu známého pro pojmenování jevu, který nezná (např. soudnička – solnička). Dítě pro pojmenování využívá také hypostaze typické vlastnosti (např. velbloud má hrb, hypostazí vzniká slovo habr).

6 Osvojování gramatických kategorií substantiv u dítěte od věku 2 let a 3 měsíců do věku 2 let a 9 měsíců

6.1 Metodologie

V praktické části práce se pokusím představit vývoj osvojování gramatických kategorií na příkladu substantiv u monolingvní dívky Natálie po dobu 6 měsíců od věku 2; 3. 21² do věku 2; 8. 25. Pro sběr dat byla zvolena metoda pozorování a audio záznamu komunikace dítěte s dospělým. Pro výzkum bylo pořízeno šest zhruba 30 minutových nahrávek, mezi nimiž byly měsíční rozestupy. Audionahrávky byly následně přepsány dle systému CHILDES ortografickou formou transkripce CHAT³, přičemž byla zaznamenána všechna specifika dětské řeči (vynechávání hlásek, nahrazování hlásek jinou hláskou, dětská slova, paronymické atrakce, atd.). Tato metoda neslouží k fonetické transkripci, ale jak výše zmíněno k transkripci ortografické, přičemž neslouží k záznamu osvojování výslovnosti, ale k akvizici a vývoji gramatických kategorií, syntaxe a pragmatické dimenze. (Chejnová, 2015, s. 92)

Dítě se ve všech šesti případech nacházelo v domácím prostředí a nahrávky byly pořizovány v rámci vykonávání běžných činností (hra, čtení, pozorování okolí, atd.). Spontánní projev pozorovaného dítěte obsahuje velké množství nesrozumitelných slov, které by nebylo možné podrobit jazykovému rozboru, proto byl zvolen způsob vedeného dialogu. Ačkoliv byla snaha navodit co nejpřirozenější podmínky, bylo nutné pro lepší srozumitelnost a obsažení rozmanitého materiálu dítě motivovat kladením otázek. To mělo za příčinu, že dítě často odpovídalo jednoslovně, dvouslovně (subjekt, atribut kongruentní) nebo v krátkých jednoduchých větách (subjekt, predikát, objekt) v některých případech doplněných o různé druhy adverbálních určení.

2 Věkové údaje jsou uvedeny ve tvaru rok; měsíc. den.

3 Child Language Data Exchange System database; MacWhinney – Snow 1985, <http://chilDES.psy.cmu.edu>.

Výběr a obsah lexika dítěte byl ovlivněn připravenými situacemi, přesto se tematicky se pohyboval v oblasti dítěti známé (přírodní jevy, zvířata, známé předměty a hračky).

Komunikace probíhala ve všech případech mezi matkou a dcerou. Pozorované dítě má jednoho staršího sourozence. Sestra je o 4 roky starší než Natálie. Rodiče jsou oba vysokoškolsky vzdělaní. Dítě si osvojuje obecnou češtinu, nikoliv spisovnou, což se projevuje v používání nespisovných výrazů a především ve výskytu nespisovných koncovek.

Během výzkumu, jak výše zmíněno, bylo vytvořeno šest nahrávek v délce kolem 30 minut. Jednotlivé nahrávky s přesnou délkou, datem, věkem dítěte a popisem zaznamenávané situace ukazuje následující tabulka.

Číslo nahrávky	Datum	Věk dítěte	Délka nahrávky	Situace
Nahrávka č. 1	28. 12. 2020	2; 3. 21	30:09	Prohlížení knih (téma zvířata a denní činnosti dítěte)
Nahrávka č. 2	1. 3. 2021	2; 5. 23	30:34	Hra s legem a hračkami, pozorování okolí z okna
Nahrávka č. 3	1. 4. 2021	2; 6. 23	25:35	Čtení dětského časopisu s tematikou ptáků
Nahrávka č. 4	20. 4. 2021	2; 7. 13	28:44	Hra s kamínky, hra na domeček, popis obrázku na tričku
Nahrávka č. 5.	18. 5. 2021	2; 8. 11	35:42	Hra na nakupování knih, prohlížení přírodovědných knih
Nahrávka č. 6	2. 6. 2021	2; 9. 25	30:13	Hra s dětskou farmou, hra na domeček, prohlížení

				pohádkové knihy

Ve své práci jsem se zaměřila zejména na osvojování substantiv s přihlédnutím k používání jednotlivých gramatických kategorií, tj. pád, číslo, rod. Pouze obecně jsem se pokusila shrnout celkový narativ dítěte a porovnat používání substantiv vzhledem k ostatním slovním druhům.

V každé nahrávce jsem spočetla použitá slova (všechny slovní druhy) se zvláštním zřetelem k substantivům, u nichž jsem se zaměřila jednak na celkovou četnost ve všech tvarech (včetně opakujících se lexémů v různých situacích), jednak pouze na různé druhy substantiv. Za jedno slovo jsem počítala různé více či méně přesné podoby téhož slova (dítě při snaze najít správný výraz v některých případech použilo několik podob slova, např. při snaze popsat část těla uši, se dítě pokusilo po vzoru slova očička odvodit podobné deminutivum ušiky, ušik, ošičky), naopak za různá slova jsem počítala odvozeniny od jednoho motivantu, např. máma, maminka. Na základě těchto počtů jsem procentuálně vyjádřila jejich užití a z toho vycházející míru osvojenosti daného gramatického jevu. Dle Chejnové osvojeným gramatickým jevem chápeme takové užití daného gramatického jevu, kdy jej dítě dokáže použít v 90 % případů, přičemž je schopné jej aplikovat na různé lexémy, a to i na takové, které nikdy předtím neslyšelo.

„Jazykový (gramatický) jev považujeme za osvojený tehdy, je-li užíván náležitě v naprosté většině případů (90 %) a je-li dítě schopno jej aplikovat na různé lexémy (např. minulý čas tvořit od různých sloves, nikoliv jen od těch, která v tomto tvaru opakovaně slyšelo). Gramatický jev tedy považujeme za osvojený tehdy, projevuje-li při jeho užívání dítě jazykovou kreativitu, tj. je schopné ho používat ve výpovědích, které nikdy předtím neslyšelo.“ (Chejnová, 2015, s. 91)

Níže předkládám ukázkou transkriptu první nahrávky. Všechny nahrávky a jejich přepisy jsou součástí přílohy této práce.

Ukázka transkripce nahrávka č. 1

Datum pořízení 28. 12. 2020

Věk dítěte (rok; měsíc, den) 2; 3. 21

Zkratka MOT zastupuje matku, zkratka NAT pozorované dítě Natálii.

% situace – prohlížení knihy o zvířatech

*MOT: no, podíváme se na tu
*MOT: ne, spinkat teď nejdeme
*MOT: jenom se podíváme tady na tu knížku?
*NAT: jo
*MOT: co tam je v té knížce?
*MOT: co tady je za zvířátko?
*NAT: kojík
*MOT: je to koník
*MOT: a co tady ten prcek malej
*NAT: pcek
*NAT: tady
*MOT: a tady je kdo?
*NAT: papoujek
*MOT: papoušek
*MOT: a co je tady?
*NAT: šelva
*MOT: želva
*MOT: a tady?
*MOT: a tady to je co?
*NAT: spinkaji
*MOT: a kdo jsou to?
*MOT: co to je za zvíře?
*NAT: spinkají
*MOT: a kdo spinká?
*NAT: o, moje tohle spinkají
*MOT: spinkají
*MOT: štěňátka
*MOT: sou to štěňátka?
*NAT: jo
*MOT: a co tady tady to?
*NAT: jiba
*MOT: ryba
*MOT: a je v akváriu, vid'

6.2. Osvojování gramatických kategorií u substantiv

6.2.1. Nahrávka č. 1, věk dítěte 2; 3. 21, datum pořízení nahrávky 28. 12. 2020

V první nahrávce dítě použilo 132 různých výrazů všech slovních druhů⁴, přičemž 52 % tvořila substantiva. První nahrávce také dominovaly interjekce, kterými si dítě pomáhalo při vyjadřování substantiv a verb jednak při chybějící slovní zásobě, jednak při snaze o zdůraznění slova, např. *hůů* – sova, *ham* – jíst, *chrchr* – krokodýl, *hop* – králík, *šššš* – had, *kuk* – zrcadlo, *cin cin tuta* – kytara. Třetím nejpočetnějším slovním druhem byla verba, kdy dítě použilo 16 různých verb. Verba se nejvíce vyskytovala v indikativu přítomnosti, pouze jednou bylo použito futurum (*budeš číst*) a tři krát préteritum (*rlostrha*;⁵ *cos jedla?*; *bochnul*⁶). Nejvíce zastoupenou osobou byla 3. osoba singuláru a plurálu. Z dalších forem se v dialogu objevila slova v infinitivu a imperativu. Z ostatních slovních druhů se často vyskytují pronomina, především nespisovný výraz „todle“, který nahrazuje všechna slova a skutečnosti, které dítě nedokáže pojmenovat (*todle tady, a todle, pojátkou todle*). Dále pak kladná partikule „jo“ a záporná „ne“.

Z lexikálního hlediska se v nahrávce objevují převážně apelativa, pouze jedno proprium – Garuna (Garuda – jméno andulky). Dítě používá velké množství tzv. dětských slov (*hafínek, papat, kuk, hop, pipi*), ale také deminutiv (*kočičky, pasátko, opičátko, mejídek*⁷), což je pravděpodobně způsobeno odposlechnutím z okolí, kdy se při komunikaci s dětmi často používají zdrobnělá slova. V nahrávce také můžeme narazit na tzv. „Portmanteau words“ „*kulalá*“ označující kolečko, které vzniklo spojením slova kolečko a vlastnosti kulatý. Portmanteau words vznikají křížením charakteristických vlastností, jež jako první upoutají dítě při snaze o pojmenování určitého výrazu. (Pačesová, 1972, s.12)

4 Pouze ve dvou případech se vyskytla prepozice („v počítače“, „v keci“) a ve dvou konjunkce (protože, a), přičemž lexém „a“ bychom v mluvě dítěte mohli považovat spíše za partikuli.

5 roztrhla

6 bochnul

7 medvídek

V syntaktické rovině převažují jednoslovné a dvouslovné promluvy, přičemž u dvouslovných se často jedná o přívlastek rozvíjející jiný větný člen, v některých případech špatně zvolený tvar ve shodě, např. *lábátko majinká*⁸, což znamená, že zde ještě není zcela osvojené rozlišení rodu.

V případě, že dítě nedokázalo pojmenovat požadovanou skutečnost, většinou opakovalo slovo, které mu nabídla matka. Jak se ovšem ukázalo, sledované dítě chápe již funkci synonym, např. když místo nabízeného výrazu *chlapeček* použilo slovo *kluk*.

V dialogu dítě použilo 69 různých apelativ. V 95 % měla slova tvar singuláru (*kojík*⁹, *papoujek*¹⁰, *šelva*¹¹, *jiba*¹²) a pouze v 5 % plurálu (*kočičky*, *kolečka*¹³, *maliny*¹⁴), přičemž zvládlo i nepravidelný tvar od slova *voják* > *voháci*¹⁵. Druhým nejčtenějším pádem byl akuzativ singuláru (*nemám chlebík*¹⁶, *jí ponožku*¹⁷), kdy bylo kromě jednoho případu (*mám chlebíka*¹⁸) použito vždy správného tvaru. Dítě se také pokoušelo o lokál singuláru, ale zde je vidět, že ještě nemá zcela osvojené koncovky (v *počítače*, *pojátkou*¹⁹).

Z celkového počtu použitých substantiv 49 % tvoří maskulina, 35 % feminina a pouze 16 % neutra. Jelikož se ovšem nejednalo o spontánní projev dítěte, nelze určit, zda by dítě volilo samo primárně takto rodově rozloženou slovní zásobu.

6.2.2. Nahrávka č. 2, věk dítěte 2; 5. 23, datum pořízení nahrávky 1. 3. 2021

Druhá nahrávka s celkovým počtem 165 slov různých slovních druhů může překvapit vyrovnaným počtem použitých substantiv a verb. Dítě během nahrávky použilo 53 různých substantiv a 51 různých sloves. Slovesa se objevují převážně ve 3. osobě singuláru indikativu přítomnosti. Dítě používá jak dokonavých tak nedokonavých sloves. Výjimečně dítě používá préterita a futura. V textu se též objevuje imperativ, a to většinou v situaci, kdy se jedná o žádost (*sundej*,

8 hříbátko malinké

9 koník

10 papoušek

11 želva

12 ryba

13 kolečka

14 maliny

15 vojáci

16 chlebík

17 ponožku

18 chlebíka

19 v pohádce

foukej, koukej). Z ostatních slovních druhů se častěji objevují interjekce, ovšem oproti dřívějšímu použití, kdy často nahrazovaly chybějící výrazy pro substantiva a slovesa, se v této nahrávce vyskytují především při vyjadřování emocí libosti a nelibosti (*ach jo, ajaj, jééé, au, haha*). Některé interjekce zastupující stavy ovšem přetrvávají např. *mňam* pro vyjádření hladu. Z dalších slovních druhů se stále setkáváme se pronominy, a to personálními, posesivními (pronominum „moje“ se dokonce objevuje nově ve 3. pádu singuláru) a demonstrativními, kdy se stále hodně objevuje výraz *todle/tohle* při absenci správného slova. Z příslovcí, jež také patří mezi čteněji užívaná slova, dominují příslovce: místní (*hože²⁰, doe²¹, venku*) a míry (*moc, majinko*). Hodně se také vyskytují krátké partikule typu *a, ale, no, jo, ne*, kdy jsou užívaná pro zdůraznění výpovědi. U sloves se často vyskytují složeniny modálních sloves s infinitivem vyjadřující nějaké přání, možnost, nutnost atd.

Z lexikálního hlediska opět převažují apelativa nad proprii, ta se podobně jako u dalších nahrávek soustředí na členy rodiny (*Jojínka, Vajča, Sebík, Jenka*). Neologismus (*Já si zmrzlit.*) vznikl spojením slov zima a její vlastnosti mrznout – tzv. Portmanteau words.

Singulárové formy u substantiv použilo dítě v nahrávce v 89 %, zatímco plurálové formy pouze v 11 %. Takto vysoký poměr mohl být způsobený i tím, že dítě často odpovídá na otázku, „co to je“, tedy na otázku v singuláru. Ve většině případech dítě používá správnou koncovku při rozlišení singuláru a plurálu, problém mu dělá slovo *oči*, kdy střídá správný tvar „*oči*“ (*nemá oči*) v nominativu plurálu s výrazem „*oka*“ (*oka nevidí, oka* – na otázku: *Co to je?*). Termín se také chybně vyskytl v nominativu singuláru, kdy dítě špatně použilo tvar „*oku*“, je ovšem otázka, zda se pouze nepřeklo, protože hned následně použilo správný tvar *oko*.

56 % tvarů se pak vyskytuje v nominativu singuláru nebo plurálu. Druhým nejčastějším pádem je akuzativ, který byl použit ve 25 %, přičemž ve 21 % případů se jedná o akuzativ singuláru. Akuzativ se často pojí se slovesem *mít* (*mít pusinku, nos, oči*) nebo *koupit* (*koupit autíčko, postýlku*). Velmi často užívaným pádem je také vokativ singuláru, a to především při oslovování matky, nebo při snaze upozornit nebo zdůraznit nějakou situaci (*mami, maminko*). Zcela ojediněle se objevuje genitiv singuláru ve smyslu přivlastňovacím (*Jojínky táta*). Ve druhé nahrávce se také můžeme setkat s dativem (*koupila Jojínce, koupit medídkovi*). Dativ singuláru se objevuje také u pronomin (*to mi máma fouká*). Ve dvou případech se objevuje lokál (*v koupě, v autíčku*) a v jednom případě instrumentál singuláru (*koječkem²²*).

20 nahore

21 dole

22 Kolečkem.

Dítě většinou užívá deminutiva derivovaná ze substantiv (medídek – od medvěd, maminka od máma, autíčko od auto, postýlka od postel) Zajímavý neologismus představuje slovo potíček místo pupíček.

Substantiva se většinou týkají věcí běžné denní potřeby, části těla, názvů zvířat, nebo jiných předmětů, které se běžně nacházejí kolem dítěte.

Největší počet substantiv představují feminina tvořící 51 % všech substantiv, 37 % zastupují maskulina a pouze 15 % tvoří neutra (*auto, miminko*).

6.2.3 Nahrávka č. 3, věk dítěte 2; 6. 23, datum pořízení nahrávky 1. 4. 2021

Ve třetí nahrávce se objevilo 101 slov, přičemž téměř polovinu, 48 %, představují substantiva. Z celkového počtu pak dítě použilo substantivum v různých tvarech v 92 případech. Na druhém místě jsou slovesa, jichž dítě ve své promluvě použilo 27 různých druhů a na třetím místě se nacházejí překvapivě pronomina. Nejčastěji dítě volilo pronomina personální (*já, on*), posesivní (*moje*) a indefinitivní (*něco*). U sloves stejně jako v předchozí nahrávce dominuje indikativ prézenta a 3. osoba singuláru (*pinká, ťapá, nezobí*). Nicméně se vyskytuje 3. osoba plurálu a z dalších slovesných tvarů infinitiv (*papat*) a imperativ (*otáče*). V této nahrávce nenajdeme žádné jiné časy než prézens. Kromě výše zmíněných slovních druhů se zde setkáme i s interjekcemi, většinou zastupují jiné slovo nebo se jedná o citoslovce dějová (*kokodát – slepice, ťuk ťuk – datel*).

V rovině lexikální ze zde kromě apelativ objevují i další propria (*Ajenka²³, Gajuna, Jójínka²⁴, Jenka²⁵*). Kromě prvního jména se jedná o členy rodiny. V nahrávce se opět nacházejí dětská slova (*papání, hafínek*) i deminutiva (*jibičky²⁶, pejíčka²⁷, medídek²⁸*).

Ze sémantického hlediska je zajímavý výskyt výrazu „furt“, jehož dítě používá ve smyslu další nebo znovu, a to ve spojení se substantivy, např. *páci furt²⁹*.

23 Alenka

24 Josefka

25 Lenka

26 rybičky

27 pejíčka

28 medvídek

29 Ptáci furt

Ve třetí nahrávce dítě stále používá u substantiv ze 75 % singulárové formy. Můžeme se zde setkat s hypergeneralizací, a to v případě špatného použití koncovky při hláskové změně u nepravidelného tvaru výrazu *koník* > *koníky* místo *koníci*. Z pádů se jako nejčastější forma objevuje nominativ singuláru (60 %) a nominativ plurálu (21 %). Kromě akuzativu singuláru a plurálu (*nedá kýče*³⁰, *mají rádi kosti*), jenž se většinou vyskytuje ve funkci předmětu, se zde prvně setkáváme s genitivem singuláru (*mimiko mámy*³¹) ve funkci přivlastňovací.

Ve třetí nahrávce nenalezneme žádná substantiva v lokálu ani instrumentálu. Objevuje se zde ovšem vokativ singuláru při oslovování matky, např. *já ci pinkat, mami*.

6.2.4 Nahrávka č. 4, věk dítěte 2; 7. 13, datum pořízení nahrávky 20. 4. 2021

Čtvrtá nahrávka představuje 127 různých slov, přičemž kromě předložek jsou zastoupeny všechny slovní druhy. Opět dominují substantiva, která tvoří 33 % z celkového počtu. Následují slovesa (24 %), kdy dítě použilo 31 různých sloves. Na ústupu jsou interjekce, kdy převažují citoslovce stavová nebo interakční a v promluvách dítěte mají funkci emocionální, např. *hehe, au* nebo jako pobídka, např. *na*. V této nahrávce se také vyskytuje větší množství adverbialíí loci, např. *tady, doma, kolem*³², *dolu*³³, *nahoře*³⁴.

V lexikální rovině se i zde objevují převážně apelativa a z proprií pouze jména členů rodiny (*Jojínka, Gajuna*). Také ve čtvrté nahrávce jsou četné odvozeniny ve formě deminutiv (*pijátek*³⁵, *paječek*³⁶, *pitíčko*) a dětských slov (*kapání*³⁷).

V promluvách dítěte převažuje singulár nad plurálem v 91 %, přičemž 45 % všech substantiv tvoří nominativ singuláru a pouze 7 % nominativ plurálu (*titičky*³⁸, *miminka, pijáti*³⁹). Již ve čtyřech případech oproti předchozím nahrávkám se zde objevuje genitiv, a to ve významu místním, ovšem dítě ještě neovládá použití předložek, takže se výrazy vyskytují bez nich (*domu, půjdeme škouky*⁴⁰,

30 Nedá klíče

31 Miminko mámy

32 kolem

33 dolu

34 nahoře

35 pirátek

36 paleček

37 dést'

38 kytičky

39 piráti

40 Půjdeme do školky

maminky). Poprvé se v této nahrávce objevuje v jenom případě dativ singuláru (*važí mamince*⁴¹). Vyrovnané je použití akuzativu, a to singuláru v 9 případech a plurálu v 6 případech.

Neobvykle vysoký je oproti předchozím nahrávkám výskyt vokativu singuláru, a to ve funkci oslovení matky, kdy je vokativ použit ve 46 promluvách a má výhradně podobu „*mami*“. Také v této nahrávce je snaha o použití lokálu a instrumentálu, avšak stejně jako v předchozích nahrávkách dítě ještě nemá osvojené správné použití prepizic, takže vznikají tvary typu: *podívej oknem* místo *podívej se oknem*, *straně* místo *na straně*.

6.2.5 Nahrávka č. 5, věk dítěte 2; 8. 11., datum pořízení nahrávky 18. 5. 2021

V páté nahrávce dítě použilo 185 různých slov. Téměř polovinu z použitých slov, 42 %, tvořila substantiva ve všech rodech. Dítě použilo 51 různých verb. Ostatní slovní druhy byly použity v menší míře: stále se vyskytují hojněji interjekce, které se buď pojí s vyjadřováním emocí nebo doprovázejí substantiva (jak dělá datel – *tuk tuk*, jak dělá traktor – *dm dm dm*), pronomina – především personálie a demonstrativa, případně posesiva, adjektiva a partikule. U verb se stále setkáváme častěji s 3. osobou singuláru indikativu přezenta, préterita nebo futura, případně 2. osobou singuláru imperativu. Často se také objevují modální slovesa (muset, moct, chtít) ve spojení s infinitivem. Přezentní čas převažuje ve všech promluvách.

Ze sémantického hlediska je zajímavý tvar druhý, jenž dítě používá ve smyslu další, např. *duhá suníčko*, *duhý měsíc*.

Substantiva představují 41,6 % všech různých druhů slov, dítě jich použilo 77. Jako v předchozích nahrávkách převažují plurálové tvary nad singulárovými, a to v poměru 70,4 % singulárové proti 29,6 % plurálovým. Dítě použilo na počátku správný tvar v plurálu lokálu „o houbách“, sufix ovšem poté identicky použilo i na další substantiva o „stomách“ (místo stomech), o „kamenách“ místo kamenech, správně pak použilo o *titičkách*⁴² a „o žábách“. Lze tedy soudit, že v tuto chvíli nerozlišilo rodovou odlišnost a použilo koncovku feminina i u maskulinních výrazů (strom, kámen). Podobný problém s rodem se vyskytl ještě u slova jablíčka, kdy dítě v nominativu plurálu ignorovalo, že se jedná o neutrum a užilo femininní koncovky -y (*jablíčky*). U ostatních slov se chybné koncovky nevyskytovaly, a to ani u nepravidelných, např. *dům* – *domy*, pouze

41 Vaří mamince

42 kytičkách

nominativ plurálu od slova ptáček, zde byla opomenuta hlásková změna k > c, takže místo ptáčci bylo užito *páčky*.

V pádech opět dominoval v plurálu i singuláru nominativ, a to v 57,1 % u všech užitých substantiv. Druhým nejčetnějším pádem byl akuzativ ve 22,8 %, a to v obou číslech. Akuzativ je většinou tvořen zcela správně bez chyb, a to v singuláru i plurálu. Třetím nejužívanějším pádem je vokativ singuláru (*mami, maminko*). V páté nahrávce dítě opět experimentuje s genitivem singuláru (*Jojínky beje*).

Vyskytují se zde slova paronyma, *kamerenc* – mravenec, *kukumka* – okurka nebo *vozačky* – zavinovačky.

6.2.6 Nahrávka č. 6, věk dítěte 2; 9. 25., datum pořízení nahrávky 2. 6. 2021

V poslední nahrávce se vyskytuje 136 různých slov, přičemž 57 tvoří substantiva, to představuje 41,9 % z celkového počtu. Následují opět verba, která zabírají 28,7 %, nejvíce se vyskytují ve formě 3. osoby singuláru indikativu přezenta a 1. osoby singuláru indikativu přezenta, a to často ve spojení modální sloveso (chtít, muset, moct) s infinitivem (*musíš kesit, chci pinkat, musíš říct, musíš tovat⁴³, můžeš sundat*). Slovesa se dále objevují ve tvaru futura (*budu číst, budu papat*), infinitivu (*obíct, bát, vidět*) a préterita (*opášila⁴⁴, okesila⁴⁵*) a imperativu (*uděej*). Z dalších slovních druhů se vyskytují stejně jako v předchozích nahrávkách interjekce pro zdůraznění emocí (*au, hm, juchá, ach jo*). Ostatní slovní druhy: adjektiva, pronomina, numeralia, adverbia, prepozice a partikule se opakují, jejich počty i výskyty jsou velmi podobné předchozím nahrávkám,

Jak výše zmíněno dítě v šesté nahrávce použilo 57 různých substantiv. Podobně jako u předchozích nahrávek i zde se objevují více propria (opět se jedná o běžná slova: části těla, členové rodiny a věci běžného užití) kromě obvyklých apelativ členů rodiny (*máma, táta, Gajun*) se zde vyskytují také jména pohádkových postav (*Babička, Prasátka, Vlk, Popejka, Čejvená Kakulka*).

V poslední nahrávce převažuje užití singulárových forem nad plurálovými, zatímco substantiv v singuláru bylo užito v 81 %, plurálových pouze 19 %. U slova oči dítě stále používá obou forem oči i špatného tvaru oka v nominativu plurálu. Také v poslední nahrávce dítě ignoruje hláskovou

43 Musíš schovat

44 opřela

45 nakreslila

změnu k > c u nepravidelných slov *bubák* > *bubáky* místo *bubáci*, *koník* > *koníky* místo *koníci*, *skřítek* > *kýtky* místo *skřítcí*.

Poprvé není prvním pádem volby nominativ, ale akuzativ, který byl použit ve 40,5 % oproti nominativu, který byl v tomto případě použit ve 37,3 %. Výběr akuzativu oproti nominativu byl nejspíš způsobem mimo jiné tím, že dítě tentokrát neodpovídalo na otázku: „Co to je?“, ale žádalo o nakreslení obrázku a jeho jednotlivých částí (nakresli: *pána*, *koníka*, *nohy*, *pušti*⁴⁶, *nosíček*, *badu*, *pusinku*, *ad.*). Zajímavé je použití slova ošičky v žádosti o namalování uší, což bychom mohli označit za kontaminaci, protože dítě použilo tvar slova očička a vytvořilo neologismus ošička a ukazovalo na uši. Dalším výrazným pádem je opět vokativ singuláru používaný při žádosti matky o určité aktivity. V této nahrávce se vůbec nevyskytuje genitiv ani v singuláru ani v plurálu. Nově se ale vyskytuje instrumentál plurálu (*nemůže kamajádit kamajátkama*), přičemž chybí prepozice „s“, ale jinak dítě vytvořilo tvar správně, i když v nespisovné formě. V jednom případě se objevuje dativ singuláru (*babičce*).

Z lexikálního hlediska se opět vyskytují diminutiva (*pasátka*, *babička*, *kamínek*) a také hypokoristika (*Jojínka*).

6.2.7. Osvojení pádu a čísla u substantiv v dětské řeči

Na základě posbíraného materiálu, šesti audio nahrávek, které byly pořízeny během 6 měsíců, lze vyvodit, že dítě si nejdříve osvojilo singulárové tvary substantiv, jenž se ve všech nahrávkách pohybovaly mezi 75 %–95 %. Z pádů pak promluví dominantně nominativ singuláru i plurálu, akuzativ singuláru i plurálu a vokativ singuláru, ostatní pády: genitiv, dativ, lokál a instrumentál se více vyskytovaly v singuláru a lze říci, že během pořizování nahrávek právě docházelo k akvizici těchto pádů. U dativu singuláru, lokálu singuláru a instrumentálu singuláru se jednalo o úspěšné osvojování, zatímco u genitivu singuláru jsme mohli zaznamenat největší chybovost, a to jak v použití koncovek, tak špatné používání předložkových pádů (*škouky*,⁴⁷ *pojďme tady doma*).

Následující tabulka představuje výskyt singulárových tvarů pádů ve všech šesti nahrávkách, přičemž číslo označuje počet výskytů všech substantiv v daném pádu (tzv. token). Je nutné podotknout, že absence substantiv v daném pádu neznamena, že se např. tento pád nevyskytl u jiných slovních druhů, např. u pronomin.

Nahrávka	č.1	č. 2	č. 3	č. 4	č. 5	č. 6
Nominativ sg.	85	75	55	62	67	39
Genitiv sg.	X	4	1	4	6	X
Dativ sg.	X	2	X	1	X	1
Akuzativ sg.	12	33	9	9	21	44
Vokativ sg.	X	17	4	43	15	21
Lokál sg.	6	3	X	1	2	3
Instrumentál sg.	X	1	X	2	X	2

Použití všech sedmi pádů se v singuláru vyskytuje pouze ve dvou případech, a to v nahrávce č. 2 a č. 4, přičemž jak můžeme vidět, frekvence užití se diametrálně liší. Největší rozdíl můžeme zaznamenat mezi užitím nominativu, akuzativu, vokativu a ostatních pádů. Z toho vyplývá, že akvizice kategorie pádu ještě nebyla dokončena. Nejfrekventovanějším pádem v promluvách dítěte byl nominativ singuláru, s výjimkou poslední nahrávky, kdy se výskyt pohyboval pouze kolem 28 %, v ostatních případech jeho použití kolísalo mezi 42 %–77 %.

V první nahrávce dítě (2; 3, 21) užívalo pouze tvary nominativu, akuzativu a lokálu. Ve druhé nahrávce použilo všechny pády. Ve třetí nahrávce se opět vyskytuje genitiv, akuzativ a v menší míře oproti předchozí nahrávce vokativ. Ve čtvrté nahrávce se vyskytují všechny pády. V páté nahrávce

chybí instrumentál a dativ. V poslední šesté nahrávce jsou pak zastoupeny všechny pády kromě genitivu.

Plurálové formy jsou zastoupeny oproti singulárovým v mnohem menší míře. V první nahrávce se jedná pouze o 6,4 %, přičemž slova se vyskytují pouze v jednom pádu, a to v nominativu (*kočičky, ahůdky*⁴⁸, *vocháci*). Ve druhé, třetí, čtvrté, páté a šesté nahrávce se plurálové formy objevují kromě nominativu hojněji, a to v akuzativu (*nemá oči, nemá zuba, pijáti mají koníky, mají jádi kosti, nevidím bubáky*). Dativ se v plurálu ve všech nahrávkách vyskytuje pouze v jednom případě, a to v nahrávce číslo 5, dítě užilo dativu, ovšem chybně bez předložkové vazby (*hjedí páci*⁴⁹, *opakům*⁵⁰). Lokál můžeme najít v páté nahrávce, kdy si dítě s matkou hraje na nakupování a prohlíží si knihy (*hombách, stomách, titičkách, kamenách, o žábách*). Dítě v tomto případě ovšem ignoruje kromě jednoho případu předložkovou vazbu, což ovšem může být způsobeno faktem, že dítě pouze odpovídalo na zjišťovací otázku: „O čem to je?“. Instrumentál nalezneme pouze v jednom výskytu v poslední nahrávce (*nemůže kamajádit kamajádama*), kdy podobně jako u lokálu chybí předložka „s“. Z plurálu zcela chybí vokativ, z nahrávek nelze určit, zda dítě vokativ neovládá, nebo jeho absence souvisí s faktem, že nahrávky byly vytvářeny v komunikaci s jednou osobou.

Níže uvádím přehled použitých plurálových forem.

Nahrávka	č.1	č. 2	č. 3	č. 4	č. 5	č. 6
Nominativ pl.	7	13	19	7	23	12
Genitiv pl.	X	X	X	X	X	X
Dativ pl.	X	X	X	X	1	X
Akuzativ pl.	X	6	4	6	15	11
Vokativ pl.	X	X	X	X	X	X
Lokál pl.	X	X	X	X	7	X
Instrumentál pl.	X	X	X	X	X	1

Z výše uvedeného výčtu můžeme vyvodit, že singulárové formy převažují jednoznačně nad plurálovými, přičemž dítě kromě vokativu plurálu užilo alespoň jednou každý ze sedmi pádů, i když kromě nominativu a akuzativu některé pouze sporadicky.

48 jahůdky

49 Letí práci

50 K oblaků

Zvláštní kapitolu představují v české gramatice *singularia tantum* a *pluralia tantum*. V sesbíraném materiálu se vyskytují *pluralia tantum* (*beje, šaty, kahoty*), ojediněle *singularia tantum* – např. kolektivum *jehličí*, přičemž dítě má již osvojené jejich užívání a dokáže je správně a bezchybně používat. Oproti tomu dítěti činí problém, jak výše zmíněno, duálové formy, jež se vyskytují v promluvách o částech těla, přičemž největší chybovost se projevuje u slova oko > oči/oka, dále pak u slova uši.

6.2.8. Funkce substantiv v promluvách dítěte

Ze syntaktického hlediska promluvy dítěte představují téměř výhradně jednoduché věty, souvětí se objevují výjimečně („*Obojí se pado, aby padul xxx pofouká.*“ nebo „*A Jožínka žíkala, že novým auto jezdit.*“). Jak lze vidět z těchto dvou příkladů, dítě se v době výzkumu pokoušelo konstruovat souvětí, systém však nemá ještě zcela osvojený, což se projevuje ve špatném použití deklinačního a konjugačního systému.

V nahrávkách se častěji vyskytují věty jednoduché, což vyplývá z faktu, že dítě odpovídá na otázku: „Co to je?“ Odpovědi jsou velmi často jednoslovné a daly by se charakterizovat jako elipsové jednoduché věty, kdy dítě vynechává sloveso v podobě predikátu. Substantiva tak ve většině případů plní funkci subjektu, např. v první nahrávce se jedná o 49,1 % (*Kojík. Papoujek. Liba.*), přičemž jednoduchou větu obsahující subjekt i predikát utvořilo dítě v první nahrávce minimálně (*A to je Gajuna*). Dalším větným členem vyskytujícím se v promluvách dítěte je objekt, ve většině případů se jedná o objekt přímý v akuzativu. Objekt nepřímý v dativu se vyskytuje minimálně (*koupit medvídkovi*). V první nahrávce se v 13,6 % případů substantiva vyskytují v podobě objektu přímého (*nemám chebík*), ovšem podobně jako je tomu u subjektu, i zde se objevují elipsy (*pojošku – koza jí ponožku, cepici – Co mu dáme na sebe?*).

V ostatních případech plní substantiva funkci adverbialíí např. adverbialé loci (*v počítače, v keci*) nebo atributu kongruentního (*pácek náš*). Použití adverbialíí a atributů je ovšem oproti subjektu v menší míře.

6.2.9. Akvizice rodu

Již od první nahrávky dítě používá substantiva ve všech třech rodech: maskulinum, femininum i neutrum. Ze všech použitých substantiv dítě častěji používá maskulina a feminina, neutra se vyskytují oproti oběma rodům mnohem méně (ve všech šesti nahrávkách se vyskytují neutra mezi 10,2 %–21,3 %). Nejvíce je jich užito ve druhé nahrávce, 21,3 % (*kužátko, pasátko, opičátko, íbátko*⁵¹, *miminko*), kde se vyskytují především jako apelativa pojmenovávající mláďata. Kromě první nahrávky, kde se vyskytuje 49 % maskulin, obecně převažují feminina mírně nad maskuliny. V první nahrávce se jedná o 34,6 % feminin versus výše zmíněných 49 % maskulin, ve druhé 48,4 % feminin oproti 30,3 % maskulin, ve třetí 46,7 % feminin a 43,5 % maskulin, v páté nahrávce 46,2 % proti 37,3 % maskulin. V poslední šesté nahrávce je výskyt vyrovnaný, 44,9 %.

Níže uvádím procentuální přehled všech použitých substantiv v jednotlivých rodech.

Nahrávka	č. 1	č. 2	č. 3	č. 4	č. 5	č. 6
Maskulinum	49 %	30,3 %	43,5 %	27 %	37,3 %	44,9 %
Femininum	34,6 %	48,4 %	46,7 %	60,6 %	46,2 %	44,9 %
Neutrum	16,4 %	21,3 %	9,8%	12,4 %	16,5 %	10,2 %

6.2.10. Výskyt miniparadigmat v promluvách dítěte

Miniparadigma představuje výskyt minimálně tří různých gramatických forem jednoho slova / lexému v jednom měsíci. Přičemž je nutné sledovat uvedená kritéria: tvar slova užitý spontánně, srozumitelnost, tvar není vázán pouze na jednu situaci a není součástí naučeného textu. (Chejnová, 2016).

V první nahrávce se žádné miniparadigma nevykytlo, jelikož dítě lexémy použilo maximálně ve dvou pádech, a to nominativu a akuzativu singuláru.

Ve druhé nahrávce se vyskytuje jedno tříčlenné miniparadigma, a to u lexému *oko* užitě jako nominativ singuláru (*A tady oko.*), nominativ plurálu (*Oči*) a akuzativ plurálu (*Nemá oči*). U nominativu plurálu se střídá správný tvar *oči* a špatně osvojené *oka*.

Ve třetí nahrávce se vyskytuje jedno miniparadigma, kdy se zde ve třech tvarech vyskytuje apelativum *pán*: nominativ singuláru (*Pán srandovní*), akuzativ singuláru (*Číst pána.*) a nominativ plurálu (*Kdo to dělá? Páni.*)

Ve třech tvarech se zde také objevuje slovo koník: akuzativ singuláru (*Koníka.*), akuzativ plurálu (*Pijáti mají koníky.*), ovšem v nominativu plurálu se vyskytuje hypergeneralizace, kdy dítě užívá nesprávné koncovky a na otázku: „Co to je?“, odpovídá: „*Koníky*“.

Ve čtvrté nahrávce se žádné miniparadigma neobjevuje. Ačkoliv dítě užilo 43 různých substantiv v singuláru i plurálu, ve všech třech rodech, žádné se nevyskytuje ve více než dvou formách.

V páté nahrávce se ze 77 různých užitých substantiv vyskytuje opět pouze jedno miniparadigma slova miminko, jež se vyskytuje v nominativu singuláru (*Miminko taky opapalo.*⁵²), akuzativu singuláru (*Můžeš, mami, taky miminko todle.*) a akuzativu plurálu (*Posuň miminka.*)

V poslední nahrávce se z 57 různých substantiv vyskytuje opět jedno paradigmata u lexému babička vyskytující se jako nominativ singuláru (*babička, ale číst, mami*), v dativu singuláru (*On udělá babičce a zavže xxx*) a akuzativu singuláru (*Můžeme babičku?*).

Níže uvádím tabulku s přehledem jednotlivých paradigmata.

nahrávka	č. 1	č. 2	č. 3	č. 4	č. 5	č. 6
tříčlenné	X	oko	Pán	X	miminko	babička

Z tabulky vyplývá, že dítě ještě nemá zcela osvojené jednotlivé pády, jelikož jednotlivá substantiva užívá převážně pouze ve dvou tvarech. Pokud se v promluvách dítěte vyskytlo miniparadigma, jednalo se pouze o tříčlenné.

52 *Miminko taky dopapalo.*

7 Závěr

Cílem mé bakalářské práce bylo popsat vývoj a osvojování gramatických kategorií substantiv u dítěte od 2 let a 3 měsíců do věku 2 let a 9 měsíců. Na šesti třiceti minutých nahrávkách byly zaznamenány mikrorozhovory matky s dítětem, přičemž mezi jednotlivými nahrávkami byl vždy měsíční rozestup. Tyto rozhovory byly transkribovány formou CHAT, tj. ortografickou transkripcí. Přepisy byly následně podrobeny detailní analýze, bylo sledováno užití a vývoj gramatických kategorií substantiv, jejich funkce ve větě a výskyt miniparadigmat. Důraz byl kladen na osvojování pádu, čísla, rodu a výše zmíněný výskyt miniparadigmat.

Na základě pořízeného materiálu bylo zjištěno, že v promluvách sledovaného dítěte patřila substantiva od počátku k nejčastěji užívanému slovnímu druhu, v první nahrávce ještě hojně doprovázena citoslovci. Alespoň jednou byly užity všechny pády, přičemž nejfrekventovanějším pádem ve srovnání s ostatními byl nominativ a akuzativ. Při analýze čísla bylo zjištěno, že dítě užívá častěji singulárové formy ve srovnání s formami plurálovými. Ve slovní zásobě dítěte se objevilo více feminin než maskulin a neuter, avšak rozdíl mezi preferencí slov v ženském a mužském rodě oproti střednímu nebyl příliš velký. Substantiva plnila v promluvách dítěte především funkci subjektu nebo objektu. Miniparadigma se ve sledovaném materiálu vyskytovala minimálně a pokud ano, tak v podobě tříčlenné.

Pokud dané závěry porovnáme s výzkumy, které byly do současné doby provedeny (např. Pačesová, 1972; Saicová Římalová; 2016, Chejnová, 2017), vidíme, že zjištěné jevy odpovídají věku dítěte a vývoji osvojování jazyka. Jediné v čem se liší od výše popsaných výzkumů je výskyt vokativu, který se v promluvách dítěte objevuje ve vysoké frekvenci, zatímco ve studiích je řazen až do pozdější fáze osvojování jazyka (Pačesová, 1972; Chejnová, 2016)

Závěrem lze tedy konstatovat, že náš výzkum nabývání jazykové kompetence u dítěte potvrdil teoretické výstupy obsažené v první části textu. Zjištěné jevy jsou tedy typické pro daný vývoj a neliší od provedených výzkumů.

Seznam použité literatury a informačních zdrojů

ADAM, Robert. *Příručka k morfologii češtiny*. Vyd. 1. Praha: Nakladatelství Karolinum, 2017. ISBN 978-80-246-3751-8.

ČECHOVÁ, Marie. *Čeština - řeč a jazyk*. 3., rozš. Vyd. Praha: SPN - pedagogické nakladatelství, 2011. ISBN 978-80-7235-413-9.

CHEJNOVÁ, Pavla. Míra osvojenosti gramatických kategorií jmen a sloves u předškolního dítěte. In: *Nová čeština doma a ve světě*. Praha: Filozofická fakulta UK v Praze, 2015, roč. 2015, č. 3, s. 90-98. ISSN 1805-367X.

CHEJNOVÁ, Pavla. Osvojování gramatických kategorií sloves u českého dítěte. In: *Slovo a slovesnost*, roč. 77, č. 3, 2016, s. 185–201. ISSN 0037-7031.

CHEJNOVÁ, Pavla. Osvojování jmenných kategorií dítětem. In: *Jazykovědné aktuality*, 2017, roč. 54, č. 1 a 2. ISSN 1212-5326.

CHEJNOVÁ, Pavla. Osvojování souvětných struktur u dítěte. In: *Didaktické studie*, 2020, roč. 12, č. 1. ISSN 1804-1221.

CHOMSKY, Noam. *Perspektivy moci: úvahy o povaze člověka a společenského řádu*. Z angl. orig. přel. Miloš Calda. Vyd. 1. Praha: Karolinum, 1998. ISBN 80-7184-491-8.

KUTÁLKOVÁ, Dana. *Vývoj dětské řeči krok za krokem*. Vyd. 1. Praha: Grada, 2005. Pro rodiče. ISBN 80-247-1026-9.

PAČESOVÁ, Jaroslava. K vývoji gramatických kategorií v dětské řeči. In: *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná*, 1972, roč. 21, č. A20, s. 9-19.

PAČESOVÁ, Jaroslava. *Řeč v raném dětství*. 1. Vyd. Brno: Univerzita J.E. Purkyně, 1979.

PRŮCHA, Jan. *Dětská řeč a komunikace: poznatky vývojové psycholingvistiky*. Vyd. 1. Praha: Grada, 2011. Psyché (Grada). ISBN 978-80-247-3603-7.

SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, Lucie. *Když začínáme mluvit: lingvistický pohled na rané projevy česky hovořícího dítěte*. Vyd. 1. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, 2016. ISBN 978-80-246-3341-1.

SLANČOVÁ, Daniela. *Desať študií o detskej reči*. 1. Vyd. Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešově, 2018. ISBN 978-80-224-1638-2.

SMOLÍK, Filip, SEIDLOVÁ MÁLKOVÁ, Gabriela. *Vývoj jazykových schopností v předškolním věku*. Vyd. 1. Praha: Grada, 2014. ISBN 978-80-247-4240-3.

ELEKTRONICKÉ ZDROJE

CHEJNOVÁ, Pavla. *Jazykový vývoj u dítěte*. [online]. Praha: Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy, 2016. [cit. 2021-5-7]. ISBN 978-80-262-0790-0. Dostupné z: <https://publi.cz/eknihy/?book=462-jazykovy-vyvoj-ditete>.

DIPLOMOVÉ A BAKALÁŘSKÉ PRÁCE

JAMNICKÁ, Nikola. *Osvojování gramatických kategorií ohebných slovních druhů. Analýza řeči jednoho dítěte ve věku 3 let*. 2017. Bakalářská práce. Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta, Katedra českého jazyka. Vedoucí práce Chejnová, Pavla.

KALFASOVÁ, Zuzana. *Osvojování gramatických kategorií u česky hovořícího dítěte*. 2016. Bakalářská práce. Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta, Katedra českého jazyka. Vedoucí práce Chejnová, Pavla.

KAVKOVÁ, Markéta. *Osvojení gramatických kategorií ohebných slovních druhů - Analýza řeči tříletého dítěte*. 2019. Bakalářská práce. Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta, Katedra českého jazyka. Vedoucí práce Chejnová, Pavla.

KLENOROVÁ, Lucie. *Osvojování jmenných gramatických kategorií u dítěte od věku 2,5 let*. 2016. Bakalářská práce. Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta, Katedra českého jazyka. Vedoucí práce Chejnová, Pavla.

MACKŮ, Milada. *Osvojování gramatických kategorií sloves u dítěte*. 2018. Bakalářská práce. Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta, Katedra českého jazyka. Vedoucí práce Chejnová, Pavla

Seznam příloh

Příloha č. 1 – Přepis nahrávky č. 1 (datum pořízení: 28. 12. 2020)

Příloha č. 2 – Přepis nahrávky č. 2 (datum pořízení: 1. 3. 2021)

Příloha č. 3 – Přepis nahrávky č. 3 (datum pořízení: 1. 4. 2021)

Příloha č. 4 – Přepis nahrávky č. 4 (datum pořízení: 20. 4. 2021)

Příloha č. 5 – Přepis nahrávky č. 5 (datum pořízení: 18. 5. 2021)

Příloha č. 6 – Přepis nahrávky č. 6 (datum pořízení: 1. 6. 2021)